

EULIMENE

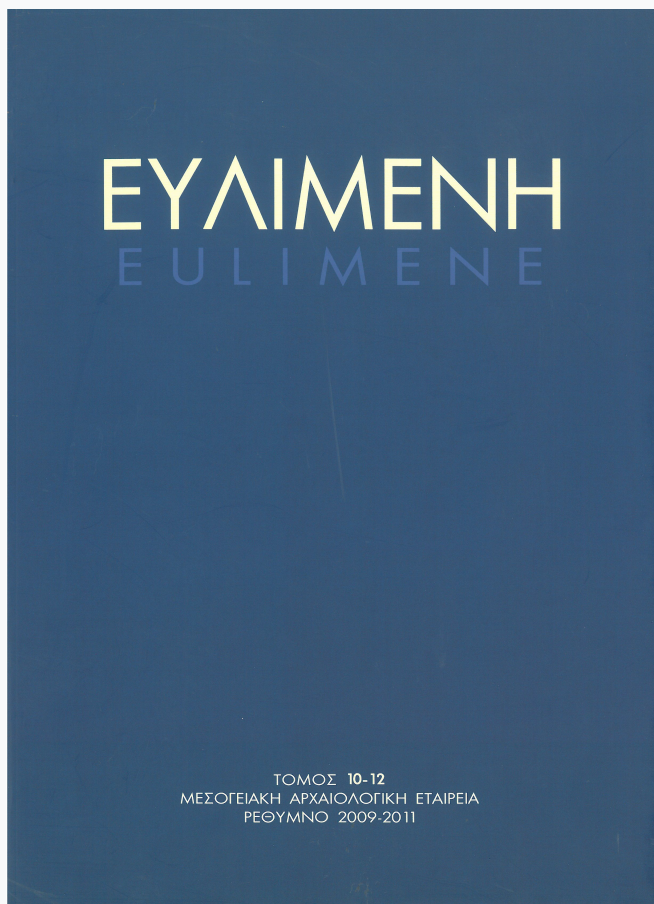

Vol 10 (2009)

EULIMENE 10-12 (2009-2011)

Book Review, Giuseppe Guzzetta (a cura di), «Morgantina a cinquant'anni dall'inizio delle ricerche sistematiche». Atti dell'Incontro di Studi (Aidone, 10 dicembre 2005). Caltanissetta: Salvatore Sciascia Editore, Triskeles, 4, 2008

Paolo Daniele Scirpo

doi: [10.12681/eul.32803](https://doi.org/10.12681/eul.32803)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 10-12
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2009-2011

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Επικ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Assist. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Η Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία και οι Εκδότες του Περιοδικού ευχαριστούν θερμά το Fujian White Crane Kung Fu Club για την χορηγία του στη δαπάνη της έκδοσης.

Mediterranean Archaeological Society and the Editors wish to thank
The Fujian White Crane Kung Fu Club for their sponsorship.

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2009-2011
EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Τορούη)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Επικ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Toruń)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Assist. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενα από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD ή DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinas@phl.uoc.gr)

Επικ. Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit one hard copy of your text and a version on a digital storage media (CD or DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinas@phl.uoc.gr)

Assist. Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 10-12 (2009-2011)

List of Contents
EULIMENE 10-12 (2009-2011)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Anthi Dipla , The beginning of narrative art in attic vase painting: A review of proposed theories.....	11
Γιάννος Κουράγιος , Ο αρχαίος δήμος των Αιξωνιδών Αλών Αττικής (σημ. Βούλα –Βουλιαγμένη).....	33
Μανόλης Ι. Στεφανάκης – Βασιλική Πατσιαδά , Η αρχαιολογική έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση	63
Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου – Νίκος Λίτινας , Ροδιακό όστρακο με ερωτικό επίγραμμα.....	135
Βιβλιοκρισίες / Book Reviews	
Giuseppe Guzzetta (a cura di), « <i>Morgantina a cinquant'anni dall'inizio delle ricerche sistematiche</i> ». <i>Atti dell'Incontro di Studi (Aidone, 10 dicembre 2005)</i> . Caltanissetta: Salvatore Sciascia Editore, <i>Triskeles</i> , 4, 2008 (Paolo Daniele Scirpo).....	157
Ιωάννης Τουράτσογλου, <i>Συμβολή στην οικονομική ιστορία του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας (6ος-3ος αι. π.Χ.)</i> . Αθήνα: ΚΕΡΜΑ ΙΙ, 2010 (Στέλλα Δρούγου).....	159
Malcolm Cross, <i>The Creativity of Crete: City States and the Foundations of the Modern World</i> . Oxford: Signal Books, 2011 (Martha W. Baldwin Bowsky).....	162

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Anthi Dipla, The beginning of narrative art in attic vase painting: A review of proposed theories, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 10-12 (2009-2011), 11-32.

Η αρχή της αφηγηματικής τέχνης στην αττική αγγειογραφία: Μια επισκόπηση των προτεινόμενων θεωριών. Το άρθρο αυτό διερευνά διάφορες θεωρίες των τελευταίων 60 χρόνων σχετικά με την αρχή της αφηγηματικής τέχνης στην αττική αγγειογραφία (και την ελληνική τέχνη γενικότερα). Το διηγηματικό περιεχόμενο μιας σκηνής συνδέεται κλασικά με τη δυνατότητα ανασύνθεσης μιας συγκεκριμένης ιστορίας ή τουλάχιστον μιας συγκεκριμένης πράξης ή δραστηριότητας, ενώ μια πιο στρουκτουραλιστική προσέγγιση το αναγνωρίζει ακόμη και ελλείψει ιδιαίτερων ή συγκεκριμένων στοιχείων, δηλαδή ακόμη και σε σκηνές γενικού περιεχομένου.

Μετά το τέλος της μυκηναϊκής εποχής και ύστερα από μια μακρόχρονη περίοδο ανεικονικής τέχνης αρχίζουν και εμφανίζονται στα αττικά αγγεία, σταδιακά από τη μεσογεωμετρική περίοδο, εικονιστικές σκηνές, με αποκορύφωμα πολυπληθείς παραστάσεις πρόθεσης, εκφοράς και μαχών σε μνημειακά αγγεία της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, τα οποία φαίνεται ότι προοριζόνταν ως σήματα σε τάφους αριστοκρατών.

Το περιεχόμενο αυτών των σκηνών έχει προσελκύσει αλληπάλληλες συζητήσεις με διάφορους άξονες: είναι γενικό ή ειδικό, συνδέεται δηλαδή στην αντίληψη των αγγειογράφων και των σύγχρονων θεατών με συγκεκριμένα πρόσωπα, τόπο και χρόνο, δηλαδή με την εκφορά και τα κατορθώματα των νεκρών, με τους οποίους συνδέονται τα αγγεία, οι οποίοι ζούσαν στην Αθήνα του τέλους του 8ου αι. π.Χ.; Ακόμη και αν είναι όμως γενικό το περιεχόμενό τους, αυτό σημαίνει απαραίτητως ότι δεν μπορεί να είναι διηγηματικό; Είναι ιστορικό και συγκεκριμένο, αναφέρεται σε γεγονότα της ζωής των νεκρών, ή γενικά στο στυλ μιας ζωής τμημένης και περιπετειώδους; Ή είναι ίσως μυθικό-ιστορικό, αναφέρεται δηλαδή στους ένδοξους προγόνους των νεκρών; Ή μήπως πρόκειται εν τέλει για μυθικές σκηνές; Με γενικό ηρωικό ή συγκεκριμένο περιεχόμενο; Αν ναι, συνδέονται με γνωστά γραπτά έργα, για παράδειγμα το ομηρικό έπος, ή και με έργα που δεν μας έχουν παραδοθεί, ή απηχούν μήπως τρέχουσες προφορικές ιστορίες, που δεν μπορούν μοιραία να ανιχνευθούν; Τελικά μπορούμε να περιμένουμε μυθικές σκηνές στην ελληνική τέχνη πριν από τον 7ο αι., τουλάχιστον σε ό,τι αφορά ορισμένες, λιγοστές σκηνές σε υστερογεωμετρικά αγγεία, που δεν ακολουθούν την εικονογραφία της πρόθεσης και της εκφοράς, λ.χ. μιας σκηνής ναυαγίου, ή αποχαιρετισμού (ή απαγωγής;) γυναίκας από πολεμιστή, που την κρατά από τον καρπό, ένδειξη γαμήλιου δεσμού (ή απαγωγής) κ.ο.κ.; Κάποιες σκηνές πάλης με λιοντάρι, που κατά τεκμήριο ακολουθούν συριακά πρότυπα, έχουν ήδη κατά τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια συσχετισθεί με τον Ηρακλή ή αποτελούν αντικείμενο μηχανικής αντιγραφής;

Διάφορες θεωρίες αντιπαραβάλλονται και αποτιμώνται (Carter, Ahlberg-Cornell, Webster, Boardman, Snodgrass, Stansbury-O'Donnell), υπό το φως νέων δεδομένων, αρχαιολογικών (λ.χ. σχετικά με τη φύση και την έκταση των επαφών Ελλάδας και Ανατολής, τον προορισμό ή όχι των αγγείων στη γεωμετρική -ή και

άλλες εποχές- για συγκεκριμένους πελάτες), εικονογραφικών (λ.χ. για τους τρόπους της αφήγησης μιας ιστορίας ως εικόνας σε τόσο πρώιμες εποχές, την αλληλεπίδραση ή όχι τέχνης και λογοτεχνίας και με ποιους όρους) και φιλολογικών (λ.χ. για τον τόπο και τον χρόνο σύνθεσης των επών).

Στην πορεία της συζήτησης αναλύεται ακόμη η σημασία δυο επίμαχων μοτίβων α) της ασπίδας του Διπύλου, που κρατούν ορισμένοι πολεμιστές, κάποτε και σε σκηνές εκφοράς, και έχει συνδεθεί με την οκτάσχημη μυκηναϊκή ασπίδα, ως υποτιθέμενο σύμβολο αναφοράς στο έπος ή εν γένει στην ηρωική εποχή (θεωρία που ανασκευάζεται συστηματικά, με αρχαιολογικά και εικονογραφικά επιχειρήματα) και β) των λεγόμενων Ακτοριώνων/Μολιόνων, μιας παράξενης διπλής μορφής με κοινό σώμα, αλλά και με δύο κεφάλια και ζευγάρια άκρων, που έχει ερμηνευτεί ως οι γνωστοί μυθικοί δίδυμοι ή ως καλλιτεχνική σύμβαση για την απόδοση μορφών που τοποθετούνται δίπλα-δίπλα, ή ως συμβολική αναφορά σε μορφές αχώριστες ή εξαρτώμενες η μία από την άλλη (υποστηρίζεται βάσει εικονογραφικών και άλλων στοιχείων η μεγαλύτερη πιθανότητα της τρίτης άποψης, χωρίς να αποκλείεται εντελώς και η δεύτερη).

Από τα πιο βασικά συμπεράσματα που συνάγονται είναι καταρχάς ότι οι πρώτες μυθικές σκηνές πιθανώς δεν χρονολογούνται πριν από το τέλος της ύστερης γεωμετρικής Ι, αν όχι της ύστερης γεωμετρικής ΙΙ, και κατά τεκμήριο πληθαίνουν από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη σύγχρονη στην ηρωική πραγματικότητα ίσως σχετίζεται με τις αξιώσεις της αριστοκρατίας της εποχής για καταγωγή από ηρωικές ή μυθικές μορφές. Το έπος, προ-ομηρικό, ή αργότερα και το ομηρικό, φαίνεται να προλείανε το έδαφος για τη χρήση μυθικών προτύπων. Η δε εισροή μοτίβων από την Ανατολή, όπως της πάλης ήρωα με λιοντάρι ή της σφιγγας, που εντείνεται κατά το δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ., πρέπει να ενθάρρυνε την ταύτισή τους με μορφές της ελληνικής μυθολογίας, ή πιθανότερο να ενέπνευσε γενικά τη δημιουργία εικονογραφικών τύπων για την απεικόνισή τους, όπως επίσης ίσως και η ανεύρεση μυκηναϊκών τεχνουργημάτων με ανάλογες σκηνές. Είτε πραγματική, είτε μυθική, ωστόσο, το σημαντικό είναι ότι τα αττικά αγγεία του τέλους της γεωμετρικής εποχής διηγούνταν μια ιστορία, σημειώνοντας την αυγή μιας διηγηματικής τέχνης, που έμελλε να αναπτυχθεί και να μεγαλοουργήσει κατά την ανατολιζούσα και, κυρίως, κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Γιάννος Κουράγιος, Ο αρχαίος δήμος των Αιξωνιδών Αλών Αττικής (σημ. Βούλα – Βουλιαγμένη), *EΥΛΙΜΕΝΗ* 10-12 (2009-2011), 33-62.

The ancient deme of Aixonides Halai, Attica (the modern deme of Voula – Vouliagmeni). The article deals with the reconstruction of the history of the ancient deme of Aixonides Halai, Attica, through the recent rescue-excavations, which were conducted by the Archaeological Service.

The ancient deme included the south part of the modern deme of Voula and the modern deme of Vouliagmeni. It constituted the coastal trittys of the Kekropis tribe after the Kleisthenian reform. The first legal excavation was conducted in 1927 at the Laimos peninsula, Vouliagmeni, where the temple of Apollo Zoster (the cult center of the deme) was discovered. The inscriptions from the temple and the funerary stele and inscriptions from the cemetery, which were discovered later at the site Pigadakia in Voula, identified the whole area with the ancient municipality of Aixonides Halai. Since then the archaeological research has revealed the continuous occupation of the region through the Neolithic, Mycenaean, geometric,

archaic and classical times. Because of the intense building activity in the areas of Voula and Vouliagmeni in the past decade, hundreds of rescue-excavations have been conducted by the archaeologists of the 21st Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. They have brought to light numerous ancient remains: Part of an extensive early Helladic settlement, Geometric graves, parts of the ancient Classical town, including public structures (e.g. roads and towers), a public building (which is considered to be the Agora), houses of the settlement and graves with rich offerings.

Μανόλης Ι. Στεφανάκης – Βασιλική Πατσιαδά, Η αρχαιολογική έρευνα στον αρχαίο δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 10-12 (2009-2011), 63-134.

The archaeological research at the ancient Demos of Kymissaleis (Rhodes) during the years 2006-2010: A preliminary report. The archaeological research in Kymissala (Rhodes) started in 2006 as a combined project of the Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean and the 22nd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in collaboration with the School of Rural and Surveying Engineering of the National Technical University of Athens. The region, already known in Medieval Times for its antiquities, has suffered great damage during the last two centuries, mainly caused by unprecedented tomb raiding, while only limited scientific research was carried out in the course of the twentieth century. The main object of the new archaeological research in Kymissala is to determine, for the first time, the spatial organisation and the development of a country-side Demos of Rhodes, as well as to look at the way the community exploited natural resources of the area through time. So far parts of the acropolis and the vast central necropolis have been systematically explored through excavation, while a number of sites, comprising the Demos of Kymissaleis, have been located and surveyed.

Αναστασία Δρελιώση-Ηρακλείδου – Νίκος Λίτινας, Ροδιακό όστρακο με ερωτικό επιγράμμα, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 10-12 (2009-2011), 135-155.

An Erotic Epigram on a Rhodian Ostrakon. During excavations on a plot in the central cemetery of Rhodes a deep filling of black earth with evidence of burning was explored. It contained disintegrated skeleton remains, clay urns, pottery fragments, stamped amphora handles, many small artifacts and a large number of inscribed potsherds. All seem to be transferred there from elsewhere to settle the area probably after a natural disaster. As far as the contents of the inscribed texts are concerned, apart from one literary ostrakon, which is edited in this article, all the other ostraca are documentary and their edition is under preparation.

Based on the palaeographical details the ostrakon can be dated to the end of the third and the first half of the second century B.C. The scribe does not write breathings, accents and other diacritics. Some phonological interchanges are justified as local linguistic characteristics. Lines 1-10 preserve two elegiac distichs and lines 11-14 contain one pentameter and one incomplete hexameter. Two hypotheses can be advanced: (a) The epigram consisted of (at least) four elegiac distichs. The hexameter of the third elegiac couplet and the pentameter of the fourth elegiac couplet have been omitted, either deliberately or by mistake. (b) The

epigram consisted of three elegiac distichs and the scribe wrote the pentameter of the last distich before the hexameter.

The content of the epigram(s) is that Glykera, perhaps a Samian hetaira, managed to be freed from her *eros* by vowing to dedicate a painting of a *pannychis* that had taken place on some occasion. Now a deity is asked that a *thiasos* already offered should also function as a *lysis* from *eros* for Papyrides. However, the kind of the *thiasos* and the way it is dedicated are not clear. Also, there are some questions concerning the corresponding elements between the two stories of Glykera and Papyrides. Since there are missing verses or the verses are reversed, as said above, it is uncertain whether the text constitutes one or two different epigrams. In the first scenario, it is most likely that the epigram belongs to the category of erotic ones, in which the poet refers to a past event and now asks the deity to act likewise in a parallel situation. However, it is not certain whether Glykera and Papyrides were involved in the past. The name Glykera is characteristic for *hetairae*, while the name Papyrides, which derives from Papylos, is attested only in a Byzantine inscription in Bithynia. The deity involved in this story may be Dionysus (because of the *thiasos*) or Adonis (because of the *pannychis*).

The verses preserved on the Rhodian ostracon are not included in the *Anthologia Graeca*. It would be tempting to assume that the surface of the ostracon was used for writing down a hasty and incomplete draft of a poet's original creation. However, it seems more likely that we are dealing with the copy of an already existing text. The style and content of the Rhodian erotic epigram, which is written in the Ionic dialect, do not offer internal evidence concerning the poet's identity. The phrase *τὴν τότε παννυχίδα* is found in Posidippus, the phrase *ἀνέθηκεν ὀρᾶσθαι τοῖς φιλέρωσιν* finds a good parallel in the Callimachean *ἀνέθηκεν ἐπεσομένοισιν ὀρᾶσθαι*, the word *φιλέρωσ* was used by Meleager, and the phrase *καὶ οὐδέχου* is found in two Byzantine epigrams (Julian and Agathias). But these phrases alone could not indicate Posidippus or Callimachus as the potential composer of our epigram. Besides, the metric sequence dddsd in the third verse, where a spondee occurs before the bucolic diaeresis (Naeke's law), is almost prohibitive in the Hellenistic epigram, with the exception of one verse of Asclepiades of Samos, one verse of Posidippus and another of Leonides. Moreover, a word-break after the first short syllable of the fourth foot is rare. Therefore, it is more likely that the composer of our epigram is either a poet of the third century B.C., from whom Posidippus borrowed the phrase *τὴν τότε παννυχίδα*, or a poet of the third or the early second century B.C., who borrowed that phrase from Posidippus.

We might be entitled to conclude that the reference to a Samian *hetaira* could indicate a Samian epigrammatist, such as Asclepiades or Hedylus. First, Asclepiades influenced Posidippus, Hedylus and Callimachus. The metrical sins in l. 1 and 3 present a strong counter argument to our hypothesis that Asclepiades could be the poet in question, even though the violation of Naeke's law occurs once in Asclepiades' poems. However, there exist some other evidence that fits Asclepiades' vocabulary, style and themes: he had composed another erotic epigram on Samian *hetairai* (*AP* 5.207), he had used phrases that refer to Homer (cf. for instance the Homeric *ἐν πίνακι* on the Rhodian ostracon), and to other lyric poets (cf. the phrase *ἀποίθεμαι ἔρωτα*, which refers to Theognis, the adjective *ἠδύπικρος* and the participle *θέλουσα*, which refer to the Sapphic *γλυκύπικρος* and *κῶκ θέλουσα*

respectively). Moreover, Asclepiades includes technical terms that have a poetic dimension (such as the legal phrase *τάσσω λύσιν* in the Rhodian epigram) and creates new words by changing one component of an already existing known poetic word (for example the word *ἡδυπίκρους* instead of *γλυκυπίκρους*). Finally, some words of our epigram are placed in the same metrical position as in other epigrams of Asclepiades. More precisely, in the *AP* 5.207, *αἱ Σάμιαι* are cited in the beginning of the epigram at the start of the first verse, just like *ἡ Σαμίη* in the Rhodian epigram. In the case of *AP* 5.202, 6, attributed to Asclepiades or Posidippus, the pronoun *τήνδε* occurs in the same position in the pentameter of the third elegiac couplet. The composer of our epigram creates an alliteration of Δ *καὶ σὺ δέχου θάσσον τῆς ση... τάξας Παιπυλίδη τήνδε λύσιν δακρύων* (which becomes stronger if we restore *Ἄδωνι* or *Διόνυσε* in the missing part). Alliteration is a characteristic feature of Asclepiades, such as the alliteration of Λ in the epigram *AP* 5.164, 3 and the alliteration of X in the epigram *AP* 5.162, 2-3. Moreover, the way Asclepiades treats love can be traced in the Rhodian epigram: there is no sign of erotic lust, heterosexual love dominates the epigram and the intense erotic feelings are ridiculed. Finally, the composition of short epigrams (usually of two distichs, but also some of three distichs) is characteristic in Asclepiades. In addition, the adjective *ἡδυπίκρους* combined with the name *Παιπυλίδης* might suggest a word play with the name Hedylyus. This could support the hypothesis that either Hedylyus, also from Samos, was the composer of the epigram, if we accept that he made a word play with his name, or one of his circle and friends (e.g. Asclepiades) played with his name.

All these observations do not exclude the assumption that the epigram on the ostrakon was a composition which imitated well known Hellenistic themes (e.g. of *hetaira*) and styles (e.g. of Asclepiades, Hedylyus or Posidippus).

Finally, the archaeological context of the ostrakon is not indicative of its use and purpose and cannot explain why and how a Samian woman could be of interest in Rhodes.

BIBΛIOKPIΣIEΣ / BOOK REVIEWS

Giuseppe Guzzetta (a cura di), «*Morgantina a cinquant'anni dall'inizio delle ricerche sistematiche*». *Atti dell'Incontro di Studi (Aidone, 10 dicembre 2005)*. Caltanissetta: Salvatore Sciascia Editore, *Triskeles*, 4, 2008, pp. 141, € 15.

In Sicilia, uno dei siti archeologici più noti non solo in ambito locale ma anche internazionale è senza dubbio quello di Morgantina, grazie non solo al lavoro spesso nascosto ai più della locale Sovrintendenza ai BB. CC. AA. di Enna ma anche all'attività di scavo che da 50 anni la Scuola Archeologica Americana ha condotto instancabilmente sull'assolato pianoro di Serra Orlando.

Per celebrare degnamente questo prezioso anniversario, l'allora assessore alla Pubblica Istruzione e Cultura del comune di Aidone (nel cui territorio ricade Morgantina) pensò bene di organizzare una giornata di studi aperta sia alle comunicazioni degli scavatori in azione sul sito che alle ricerche di giovani studiosi che ad esso si sono di recente accostati nel corso del loro percorso scientifico.

Ecco che a distanza di tre anni, l'editore Salvatore Sciascia, benemerito promotore di pubblicazioni importanti per la storia della Sicilia, ha accolto nella sua collana *TRISKELES*, gli Atti di questo Incontro di studi, proponendoli nella sua consona veste grafica, arricchita anche di preziose fotografie a colori, sotto la supervisione del prof. Giuseppe Guzzetta, titolare della cattedra di Numismatica antica presso la facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli studi di Catania.

Malcolm Bell sottolinea gli aspetti di *Continuità e rottura a Morgantina nel V secolo a.C.* (pp. 9-21), sulla base di cospicui frammenti di decorazione architettonica in stile ionico, rinvenuti nel riempimento della cavea del teatro d'età ieroniana (260-240 a.C.) ed attribuibili secondo l'autore ad un altare monumentale dedicato ad una divinità oggi ignota. Il monumento, probabilmente frutto della dirigenza politica affiliata ai Dinomenidi, al momento della rivolta sicula di Ducezio, subì una *damnatio memoriae* che sigillò il definitivo *metoikismos* della *polis* dal sito orientale di Cittadella al nuovo sito su Serra Orlando nel corso della metà del V secolo. Lo stesso autore ha curato una preziosa appendice con tutte le *pubblicazioni scientifiche dedicate a Morgantina dai membri della Missione archeologica americana* (pp. 23-30).

Massimo Frasca individua due momenti di contatto fra *Morgantina e Leontini* (pp. 31-42): il primo in epoca pre-coloniale quando entrambi i siti furono interessati da un insediamento siculo, appartenente alla *facies* di Pantalica Nord, come testimoniano i resti di capanne sia nel villaggio di Metapiccola a Leontini che sulla Cittadella di Morgantina. Se quest'ultima scampò in effetti alla distruzione, subì comunque nel corso dei secoli successivi alla fondazione della colonia calcidese di Leontini (729 a.C.), un lento ma inesorabile processo di ellenizzazione ad opera molto probabilmente dei calcidesi di Katane o di Leontini stessa. Ciò spiegherebbe la presenza sia nel santuario *extra-moenia* di Hera in località Scala-Portazza a Leontini delle stesse terrecotte architettoniche con decorazioni a palmette e volute di tipo ionico che si sono ritrovate anche a Morgantina in due edifici pubblici. In entrambi i casi la datazione alla metà del VI secolo a.C. non fa che rinforzare questa ipotesi.

Giuseppe Guzzetta espone *alcune note sulla monetazione di Morgantina e sulla circolazione monetaria nella città classica* (pp. 43-57). Grazie ai ricchi ritrovamenti monetali effettuati negli scavi (1955-1981), si deve riconsiderare la datazione delle prime emissioni, forse

attribuibili alla volontà dello stesso Ducezio che s'impadronì (459 a.C.) della *polis* sicula, e infine distribuire le rimanenti emissioni lungo un arco cronologico più esteso almeno fino alla morte di Agatocle (317 a.C.). Tenendo a confronto la zecca viciniore di Camarina, quella di Morgantina appare così ben inserita nel circuito commerciale delle maggiori *poleis* siceliote.

Silvio Raffiotta invece, mette per iscritto le tormentate tappe del *lungo viaggio del tetradrammo di Morgantina* (pp. 59-68), denunciando così l'ennesima "pagina nera" della conservazione dei beni culturali in Italia (e in Sicilia in particolare), in attesa di un finale analogo a quello degli acroliti e della Afrodite, trafugati in USA e che solo di recente, dopo una lunga trattativa, sono stati restituiti alla Sicilia.

Carmela Bonanno rende conto degli *scavi effettuati nell'area del teatro di Morgantina (2004-2005) e dei lavori per la riapertura del Museo di Aidone* (pp. 69-85). In particolare, alcuni fortunati saggi nella cavea del teatro hanno apportato nuovi dati importanti sia per la fase classica dell'area di Serra Orlando, con la restituzione di frammenti architettonici riconducibili ad un altare monumentale (dedicato a Dioniso?) e di ceramica soprattutto della prima metà del III secolo a.C. Alla pulizia della *Plateia A* e la nuova organizzazione del percorso turistico del sito si accompagna un nuovo riallestimento del locale museo che dovrebbe esporre per la prima volta, reperti d'età romana, bizantina e medievale provenienti dal circondario.

Nel contributo di Alessandra Castorina (pp. 87-103) sono presi in esame la *letteratura antiquaria e gli scavi dell'Ottocento* che permisero al sito di Morgantina di inserirsi presto nel circuito accademico. Si possono così enucleare tre gruppi di documenti che contribuiscono a formare un quadro diacronico della ricerca storica isolana: innanzitutto le descrizioni dei viaggiatori e dei topografi che fotografando solo alcuni istanti della vita isolana, non furono però esenti da errori quali quello dell'identificazione del sito di Serra Orlando con la città antica di Herbita, citata spesso dalle fonti. Fu solo con la prima fase degli scavi condotti dal Cavallari, dal Pappalardo ed infine dall'Orsi tra la fine dell'Ottocento e il primo quarto del Novecento, che il sito conobbe un interesse scientifico più specifico, rivolto però ancora alla raccolta di reperti antichi piuttosto che alla corretta ricostruzione storica. Il terzo gruppo di documenti presi in esame sono gli scritti dei storiografi locali che a dispetto della preponderante tendenza all'esaltazione del passato ellenico dell'isola, almeno nel caso in questione, identificando in maniera quasi manichea, gli "invasori" Greci e Romani con le odiate classi della nobiltà fondiaria e del clero, ricostruirono una falsa età dell'oro nel periodo protostorico dell'isola, quando cioè le autoctone (ma fino a che punto si ci domanderebbe oggi) popolazioni di Siculi e Sicani convivevano armonicamente, ormai depositari del bene dell'agricoltura e della pastorizia, nonché già a conoscenza dei metalli preziosi. Il caso di Morgantina sarebbe dunque, emblematico dal momento che la ricerca antiquaria locale la prese a simbolo di questa età dell'oro, quale città orgogliosamente sicula, e solo sottomessa con la forza dapprima alle potenti *poleis* elleniche e infine dilaniata dalle rapaci aquile romane.

Serena Raffiotta offre a conclusione del volume un piccolo sunto della sua ricerca, recentemente edita in monografia¹, sulle *nuove testimonianze del culto di Demetra e Persefone a Morgantina* (pp. 105-139). Scavi di frodo nel 1977 riportarono alla luce una grande quantità di materiale votivo che lasciava presupporre l'esistenza di un santuario *extra-moenia* in località "San Francesco Bisconti". I successivi (1978-1979) scavi d'urgenza eseguiti dalla locale Sovrintendenza ai BB. CC. AA., confermarono tale ipotesi ma solo nel biennio 2002-2004, si rinvenne l'intero santuario. Dallo studio dei primi materiali ripartiti in quattro classi tipologiche, l'A. completa l'analisi effettuata a suo tempo dal Bell con la pubblicazione delle terrecotte votive rinvenute nelle aree sacre urbane, modificandone in parte le conclusioni: produzione standardizzata, frutto forse di un laboratorio artigianale le cui tracce sono state individuate nei pressi, la coroplastica priva dei dati di contesto ha consentito pur tuttavia di identificare in Demetra e Persefone le titolari del santuario, molto probabilmente un *Thesmophorion* extra moenia che rimase in vita ininterrottamente per quasi 4 secoli (dal VI alla fine del III secolo a.C.), senza sfuggire alla conquista romana del 211 a.C. Se dapprima si deve attribuire all'influsso dell'area geloakragantina l'origine dei modelli presenti a Morgantina in età arcaica e classica, in seguito essa entrò nella sfera economica-politica di Siracusa. La presenza fra i votivi, di terrecotte zoomorfe e

¹ S. Raffiotta, *Terrecotte figurate dal santuario di San Francesco Bisconti a Morgantina*, Assoro, 2007.

di una triade divina lascia supporre sulla base di altri santuari campestri noti in Sicilia (Butera, ad esempio) che la zona ricca di sorgenti d'acqua fosse sede di un culto dedicato alle ninfe ed ad una divinità di tipo metroaca, forse la stessa Cibele, come lascerebbe ipotizzare la presenza di raffigurazioni di strumenti musicali (che comunque potrebbero essere associati anche al culto tesmoforico). L'A. attribuisce le due splendide teste in marmo alle due dee, il cui trono sarebbe stato adornato da una figura felina della quale è stata rinvenuta una zampa fittile a dimensioni vicine al vero. Ciò a nostro avviso ricorderebbe molto di più invece l'iconografia di Cibele nel *Metroon* del Pireo, che avrebbe potuto in età ellenistica avere sostituito (su influsso siracusano) il culto delle due dee. Ma questa è solo un'ipotesi da appurare.

La relativa tempestività nella loro pubblicazione, la mancanza di estratti in una qualsivoglia seconda lingua straniera, l'alternanza qualitativa non sempre accettabile fra fotografie a colori ed in bianco e nero non sono da soli sufficienti a sminuire il valore di questi atti che giustamente offrono un piccolo ma significativo contributo alla ricostruzione storica dell'antica Morgantina.

Paolo Daniele Scirpo
pascirpo@arch.uoa.gr

Ιωάννης Τουράτσογλου, Συμβολή στην Οικονομική Ιστορία του Βασιλείου της Αρχαίας Μακεδονίας (6ος-3ος αι. π.Χ.). Αθήνα 2010 («ΚΕΡΜΑ ΙΙ»), σελ. 236 (Κείμενο στα Ελληνικά και Αγγλικά).

Το νέο βιβλίο του Γ. Τουράτσογλου εντυπωσιάζει με την πολύ καλαισθητή μορφή του και στη συνέχεια βεβαίως με τον τρόπο που αποδίδεται η εικόνα του βασιλείου της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της οικονομικής ζωής του. Οι ερευνητές, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, οι οποίοι εργάζονται άμεσα στη Μακεδονία, νομίζω μπορούν να αντιληφθούν τη σημασία του έργου και της μεθοδολογίας του, αφού έχουν ευθεία σχέση με τον όγκο του πρωτογενούς υλικού και τις περίπλοκες ανασκαφικές πληροφορίες. Ένα τέτοιο εγχείρημα με τη σύνθεση τόσων πολλών δεδομένων για μια εποχή και μια περιοχή ακόμη άγνωστες είναι οπωσδήποτε πολύ ευπρόσδεκτο. Ο κύριος λόγος κατά την προσωπική μου άποψη είναι πολύ σπουδαίος. Πρόκειται για τη συγκεκριμένη μέθοδο παρατήρησης που αναπτύσσει και ακολουθεί ο συγγραφέας εδώ και χρόνια, μέθοδο πολύ σημαντική και άμεσα συνδεδεμένη με την ουσία του θέματος, όταν μάλιστα σήμερα ο ιστορικός και αρχαιολογικός πλούτος της Μακεδονίας, αποδίδεται συνήθως με μια λαμπερή –απαστράπτουσα, αλλά μονόπλευρη– εικόνα χωρίς άλλο χρώμα, εκτός αυτό του χρυσού.

Εδώ εξετάζεται το έργο αυτό όχι από έναν Νομισματικό ή Ιστορικό, αν και στα συστατικά του έργου περιλαμβάνονται ομολογουμένως και συντίθεται έντονα οι δύο αυτές επιστημονικές θεματικές Παρατηρούμε το βιβλίο αυτό ως αρχαιολόγοι που αναζητούν τον πλέον κατάλληλο δρόμο για να προσεγγίσει κανείς τα γεγονότα και τις αντίστοιχες αρχαιολογικές μαρτυρίες της Αρχαίας Μακεδονίας και της πολύπλοκης και μακρόχρονης εξέλιξής της.

Είχα την τύχη και την τιμή να συνεργάζομαι με τον συγγραφέα όχι μόνο για τη συγγραφή, αλλά και να συζητώ μαζί του για την πολύπλοκη αυτή ιστορική εποχή και χώρα, ιδιαίτερα των ελληνιστικών χρόνων. Στο έργο αυτό ο Γιάννης Τουράτσογλου δεν θέλησε να δημιουργήσει μια πραγματεία Νομισματική ή Αρχαιολογία κ.λ.π. Θέλησε κατά τη γνώμη μου να φτάσει περνώντας μέσα από τις ειδικές γνώσεις για την εποχή που τον απασχολεί στην Ιστορία του Πολιτισμού του βασιλείου της Μακεδονίας, δεδομένου ότι πιστεύει ότι το πολιτισμικό γεγονός είναι σύνθετο και αποτέλεσμα πολλών επιμέρους συστατικών (Οικονομία–Πολιτική, Τεχνολογία, Φύση) τα οποία προσεγγίζει ο ερευνητής πολύ συστηματικά και αναλυτικά. Η προσπάθεια αυτή δεν είναι για τον Γιάννη Τουράτσογλου, αφού εδώ και τριάντα χρόνια, στηριγμένος στη στέρεη γνώση της Νομισματικής και της Ιστορίας, υφάινει τον ιστό μιας σύνθεσης, αυτής που παρουσιάζει με το βιβλίο αυτό. Αναλυτικά οι σταθμοί–κεφάλαια του μεγάλου αυτού σχεδίασματος είναι τα παρακάτω:

ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ: Η χώρα της Μακεδονίας φαίνεται να είναι αυτάρκης ως προς τους φυσικούς πόρους, ενώ η διαμόρφωση του φυσικού τοπίου σε συνδυασμό με τη εθνοτική δομή των τοπικών κοινωνιών δημιούργησε από τα αρχαία χρόνια μια ιδιόμορφη οικονομία, η οποία θα